

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Alverata, hedendaagse Europese letters met wortels in de middeleeuwen
Unger, G.A.

Citation

Unger, G. A. (2013, September 5). *Alverata, hedendaagse Europese letters met wortels in de middeleeuwen*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/21700>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/21700>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/21700> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Unger, Gerard Anthony

Title: Alverata : hedendaagse Europese letters met wortels in de middeleeuwen

Issue Date: 2013-09-05

5 Het album

Uit de vele bewaard gebleven elfde- en twaalfde-eeuwse inscripties zijn zeventien exemplaren gekozen die zowel de collectieve kenmerken tonen van de romaanse kapitalen, als de rijke variatie daarop. Er is zoveel variatie dat het zicht op de gemeenschappelijke aspecten soms bemoeilijkt wordt. Het is juist dat de romaanse kapitalen in inscripties een trage verandering tonen van Karolingisch tot gotisch (Koch 2007, p 149). Maar dat deze letters geen vaste vormen zouden hebben en in uiterlijk alleen verschoven van ‘niet meer Karolingisch’ naar ‘nog niet gotisch’ (Koch 2007, p 149), of dat het experimenten betrof met de gotische kapitalen als eindpunt (Gray 1986, pp 88, 107), daarmee kan ik het niet eens zijn. De romaanse kapitalen werden onder andere voorzien van steeds meer verschil tussen dik en dun, werden steeds sterker geornamenteerd, en de rondingen van de unciale vormen kregen de overhand. Zo zijn de gotische kapitalen tevoorschijn gekomen (**8, 22 a, b**). De gemeenschappelijke romaanse kenmerken (zie het begin van paragraaf 4.1 en hoofdstuk 7) werden in romaanse inscripties zichtbaar rond 1000 en werden rond 1200 nog steeds toegepast. En wat de experimenten betreft, dat kunnen de persoonlijke sporen van de makers of van hun opdrachtgevers zijn.

In veel inscripties zijn de makers dicht bij de collectieve kenmerken gebleven en is het heldere model voor de romaanse kapitalen in inscripties te vinden, zoals bij de in metaal uitgevoerde letters uit Essen, uit 971 (**42**), de kapitalen op de tombe van Bernward te Hildesheim, uit 1022 (**53**), de letters van Wiligermo in Modena, uit 1099 (**58**), de tekst op het reliëf te Toulouse, uit 1120 (**60**), de letters op het tympaan te Conques, uit 1125–1130 (**61**), de inscriptie aan de basiliek van Santa Maria Maggiore te Rome, uit 1145–1153 (**64**), of de kapitalen op de epitaaf van abt Hugo te Cluny, uit 1199 (**78**). Deze voorbeelden tonen de bestendigheid van de grondvormen en de details van de romaanse kapitalen in inscripties gedurende tweehonderd jaar, en ook de verspreiding ervan over een groot deel van Europa.

Twee van deze voorbeelden tonen duidelijk persoonlijke variaties: van de inscriptie aan de basiliek van Santa Maria Maggiore maakt de karakteristieke en persoonlijke S duidelijk dat het niet om twee delen van verschillende makers gaat, maar om één werkstuk van één maker, en de plotselinge verwijdingen aan de letters in Saint-Paul-de-Varax (**67**) kunnen niets anders zijn dan persoonlijke eigenaardigheden. Ook de inscriptie te Waha, uit 1050 (**54**), en het Alverata-fragment te Keulen (**66**), uit het midden van de twaalfde eeuw, tonen individuele trekken. De gevorkte uiteinden te Waha zijn elders en vroeger of later niet voorgekomen, voor zover bekend is, en zijn vrijwel zeker een blijk van de maker of de opdrachtgever. Het Alverata-fragment is zeldzaam met een sterker verschil tussen de dikke en dunne delen van de letters dan in de meeste inscripties voorkomt, maar in manuscripten en in wandschilderingen is zo’n verschil veel vaker te zien. Het zou hierbij eerder kunnen gaan om een aanwijzing van de opdrachtgever dan om een inval van de maker van de inscriptie.

Het volgende overzicht laat zien dat zowel de elfde- en twaalfde-eeuwse grondvormen en details als de variaties daarop belangrijke componenten zijn van het concept achter de romaanse kapitalen in inscripties (zie hoofdstuk 7). De meeste inscripties in dit album zijn in steen gehakt en de beheerste lettervormen hierin staan dicht bij mijn opvatting over het ontwerpen van letters en zijn inspirerende voorbeelden voor het eenentwintigste-eeuwse lettertype.

5.1 De sarcofaag van Bernward (53)

Dit monument voor bisschop Bernward te Hildesheim, waarschijnlijk kort na zijn dood in 1022 gemaakt, toont volwassen romaanse kapitalen. Bernward was raadsman van keizer Otto II en keizerin Theophanu, leraar van Otto III en hij gaf de opdracht voor de schitterende bronzen deuren te Hildesheim uit 1015. De letters op de sarcofaag zijn nog niet zo gevarieerd als die in latere inscripties, maar de meeste kenmerken van de romaanse kapitalen zijn aanwezig. De A's zijn bovenaan vlak, enkele exemplaren van de C zijn hoekig en er is een opgerolde G. De M heeft korte diagonalen en van de O zijn er smalle, gepunte versies. De Q heeft een korte staart en het been van de R is enkel gebogen. De letters hebben weinig verschil tussen dik en dun, de uiteinden van de rechte delen lopen uit en de schreven zijn klein en driehoekig.

+ SCIO ENIM QUOD REDEMPTOR MEUS VIVIT ET IN NOVISSIMO DIE DE TERRA SURRECTURUS
SUM ET RURSUM CIRCUMDABOR PELLE MEA ET IN CARNE MEA VIDEBO DE[EU]M
SALVATOREM MEUM QUEM VISURUS SUM EGO IPSE ET OCULI MEI CONSPECTURI SUNT ET
NON ALIUS REPOSITA EST HEC SPES MEA IN SINU MEO

UIT: BERGES 1983

✠ ANNO DOMINI INCARNATIONIS COLT
IDC TON III DDAT VESTHOC ORATO
RIV XII RL IV AVENERABILDETWINO
EOIDENSI EPOTI MINORE SCEIN
OVIDVÆ RINZATS & VIC TRIOSIS
SIME CRVTS & SEDIGENITRICIS
MARIAE SCOLAPLORV PERIPAVLI
ANDREÆ SCOLMARTERV STE
PHANI VITALS BRIGEVIRGI
NIS ET OMNIVM SCORVM

5.2 De wijdingsinscriptie te Waha (54)

De kerk van de heilige Stephanus (Saint-Étienne) te Waha, in het oosten van België, werd in 1050 gewijd, volgens deze inscriptie. Kenmerkend hierin zijn de grote en scherpe schreven, die vaak gevorkt zijn en een eigenaardigheid kunnen zijn van de maker van de inscriptie of van de opdrachtgever. Hoekige versies van ronde letters ontbreken hier. Er is de T met een gebogen onderzijde en er zijn veel unciale vormen, zoals de M rechtsboven. In de derde regel van boven staat links een K met gebogen diagonalen, in XII K[A]L[ENDIS]. De A's hebben lange dwarsbalken aan hun bovenkant die ver naar links uitsteken en de meeste hebben geknikte middelste dwarsbalken. De G is opgerold en verscheidene exemplaren van de S hellen naar links. In de derde en de vierde regel van onderaf staat, ongeveer in het midden, de afkorting voor ... RUM [SANCTORUM]. In 1844 of 1852 is deze steen gevonden in de vloer van de kerk (Kurth 1900, p 1). Dit kan de beschadiging rechtsonder verklaren en kan ook de oorzaak zijn van het verdwijnen van de L van LEODECENSI aan de linkerkant boven het midden. Rechts op de vierde regel van boven werd duidelijk moedwillig een M verwijderd, waardoor er HONORE staat in plaats van HONOREM, wat beide kon in middeleeuws Latijn. Dit is geen toevallige beschadiging. Ook rechts, boven het midden, werd VICTORIOSIS gecorrigeerd.

Naast de gevorkte schreven zijn bijvoorbeeld de lange, naar links uitstekende balken bovenop de A's waarschijnlijk ook persoonlijke eigenaardigheden van de opdrachtgever of van de maker.

+ ANNO DOMINICAE INCARNATIONIS ML I[N] DITIONE III DEDICATU[M] EST HOC ORATORIUM XII
K[A]L[ENDIS] IUL[IS] A VENERABILI DIETWINO [L]EODICENSI EP[ISCO]PO I[N] HONORE[M] S[AN]C[TA]E ET
INDIVIDUAE TRINITATIS ET VICTORIOSISSIMAE CRUCIS ET S[AN]C[TA]E D[E]I GENICITRIS MARIAE
S[AN]C[T]O[RUM] AP[OSTO]LORU[M] PETRI PAULI ANDREAE S[AN]C[T]O[RUM] MARTYRU[M] STEPHANI
VITALIS BRIGIDAE VIRGINIS ET OMNIUM S[AN]C[T]ORUM

FOTO: DE AUTEUR

b

a

5.3 Het grafmonument van Rudolf van Rheinfelden (55 a, b)

In de dom van Merseburg, in Midden-Duitsland, ligt een bronzen plaat ter herinnering aan Rudolf van Rheinfelden, hertog van Zwaben. Hij speelde een rol in de strijd tussen de Duitse edelen en de Salische koning Hendrik IV, wiens pogingen om de macht van de Saksen te beperken en zijn eigen invloed te versterken de edelen te veel werd. Ook speelde Rudolf een rol in de ruzie tussen Hendrik IV en de paus over hervormingen in de kerk (de Investituurstrijd) (Whitton 2001, pp 133, 145). Rudolf was uitgeroepen tot tegenkoning, maar de daarop volgende strijd met Hendrik IV kostte hem in 1080 zijn leven. Waarschijnlijk werd dit grafmonument kort daarna gemaakt.

Ook hier zijn er geen hoekige varianten van ronde letters. En hoewel de meeste kenmerken van de romaanse kapitalen aanwezig zijn, lopen de rechte delen niet uit in driehoekige schreven, wat deze inscriptie bijzonder maakt. Er zijn nog enkele van deze lettervormen uit de romaanse periode te vinden, zowel in handschriften als in inscripties, bijvoorbeeld te Hildesheim. De A's hebben vlakke bovenkanten en uitsluitend rechte dwarsbalken. De unciale D is te zien in CECIDIT en de opgerolde G komt voor. De hoekige en de ronde E en M wisselen elkaar af, evenals de V en de U. De M is klassiek: breed en met diagonalen die bijna de basislijn raken. De R heeft een golvend been, de S is breed en de Q heeft een korte, horizontale staart. De letters verschillen veel in hun breedtes: terwijl in sommige woorden alle letters smal zijn, zoals in PATRU[M] P[RO] LEGE P[ER]E[M]PTUS, staat er bijvoorbeeld tussen enkele brede letters een heel smalle H in RUIT HIC. De maker van deze letters nam ook vrijheden met de afstanden ertussen. Deze inscriptie is een voorbeeld van de ongedwongen opvattingen van de romaanse lettermakers over ritme in tekst. Op het midden van alle zijden zijn extra grote spaties te zien die met elkaar een kruis vormen (Hinz 1996, p 40).

De letters hebben vlakke bodems en geen v-vormige groeven zoals letters die in steen zijn gehakt. Hoogstwaarschijnlijk werd de tekst meegegoten en met hamer en beitel nabewerkt (Bayer 2006, p 86).

REX HOC RODULF[US]
PATRU[M] P[RO] LEGE P[ER]E[M]PTUS
FLORANDUS MERITO CONDITUR IN TUMULO
REX ILLI SIMILIS
SI REGNET TEMPORE PACISCONSILIO GLADIO
NON FUIT A KAROLO
QUA VICERE SUI RUIT HIC SACRA VICTIMA BELLI
MORS SIBI VITA FUIT ECCLASIAE CECIDIT

FOTO: VEREINIGTE DOMSTIFTER ZU MERSEBURG UND NAUMBURG
FOTO DETAIL: DE AUTEUR

5.4 De tombe van Humbertus (56)

Restauraties aan de Sint-Servaasbasiliek te Maastricht brachten in 1988 de tombe aan het licht van Humbertus, proost en bouwheer van deze kerk van ongeveer 1063 tot zijn dood in 1086 (De la Haye 1988, p 327). Hij was ook proost te Luik. De zware, ongedecoreerde deksel, die gebroken is en nu naast de tombe rust, hield oorspronkelijk de inscriptie verborgen. Door een klein luik in de vloer van de kerk, aan de westzijde, zijn nu de prachtige grote letters in de brede rand van de sarcofaag te zien. In de tombe werd ook een loden kruis gevonden met een lange inscriptie met gegevens over de bouw van de kerk.

Onder de letters zijn diverse unciale vormen: de E, de H en de M die er uitziet als een O met een slinger in HUMBERTUS. Er zijn geen hoekige versies van ronde letters. Er is een gekrulde T met het afkortingsteken voor US eraan. De A heeft de bekende vlakke bovenkant, maar is gepunt in de Æ. Van een smalle L gaat het horizontale deel schuin omhoog. De M heeft korte diagonalen, een N heeft scherpe hoeken en de overige exemplaren van de N zijn linksboven vlak. De O is licht gepunt in OBIIT en iedere R heeft een fraai gebogen been. De S is smal en hiervan hellen enkele exemplaren naar links. Tussen ECCLESIAE en LEODIENSIS staat een et-teken, ontleend aan de Tiroonse noten. Enkele letters, zoals de unciale M en H, de gekrulde T, het afkortingsteken en een R zijn licht geornamenteerd met een bal. Daarin lijken deze letters op die uit de Sint-Pieterskerk te Utrecht (24), die ruim zestig jaar later gemaakt werden.

De sterk gekrulde T in PREPOSIT[US] en de smalle L met de schuine dwarsbalk kunnen persoonlijke variaties van de opdrachtgever of de maker zijn.

+ VI NONAS MAII OBIIT HUMBERTUS HUI[US] ECCLESIAE
ET LEODIENSIS SU[M]M[US] PREPOSIT[US]

FOTO: DE AUTEUR

a

b Het deel van de inscriptie met de naam van de steenhouwer, Azenar, aan het einde van de tweede regel.

c Op de middelste steen in deze afbeelding staat op de onderste regel iets rechts van het midden een bijzondere Z, net als in Azenar.

Rechts: d

5.5 De inscriptie op de gevel van de kerk van Santa Maria de Iguácel (57 a, b, c, d)

Hoog in het midden van de Spaanse Pyreneeën, ten noorden van Jaca, ligt de Santa Maria de Iguácel, een kleine kerk met een inscriptie over de volle breedte van de voorgevel. De lettervormen hierin wijken enigszins af van de gangbare romaanse kapitalen. De letters zijn vrijwel monolineair, met vlakke bodems, en hebben zowel rechthoekige als driehoekige schreven. Hiermee tonen deze letters waarschijnlijk de persoonlijke aanpak van Azenar, die zijn naam rechts aan de zijkant van de inscriptie achterliet: SCRITOR HARUM LITTERARUM NOMINE AZENAR. Het is overigens onzeker of Azenar de letters niet alleen geschreven maar ook gehakt heeft. De omgekeerde A, die verschillende keren als V dient, is ook elders te vinden, bijvoorbeeld in Barcelona.¹⁷ De opgerolde G is hier, de M staat wijdbeens en heeft korte diagonalen. Van de N zijn er verschillende versies met lange en korte diagonalen op verschillende hoogtes en elke R heeft een enkele boog als been. Er is een bijzondere Z, uit de Karolingische minuskel, in de zesde steen van links (c), in RADIMIRIZ IN ARAGONE, en er zijn veel genestelde kleine letters. In de achtste steen van links (d) staat een kleine letter a met een lange staart in [...] DATHA IUSSU SAN [...], die veel eerder in inscripties voorkwam, bijvoorbeeld in een grafsteen uit Worms uit de achtste eeuw. Wat linksonder van de a een A lijkt te maken, is de rechterzijde van de h, waarvan de linker verticaal met die van de T samenvalt. Deze a is een unciaal die, met de gekrulde S, de hoekige C, de gepunte O en meer letters, de invloed toont van de Iers-Schotse en Angelsaksische zendelingen (Koch 2007, pp 98, 99). Verscheidene lettervormen en combinaties ervan zijn eerder in Spanje gemaakt, bijvoorbeeld rond het midden van de tiende eeuw (Noack-Haley 1993, p 137). Ondanks de aparte Spaanse trekken, past deze inscriptie goed bij de romaanse aanpak.

De tekst vermeldt dat de kerk, een bestaand gebouw, werd gerestaureerd in opdracht van graaf Sancho en zijn vrouw Urraca en volgens de huidige tijdrekening voltooid was in 1072, toen koning Sancho Ramirez over Aragon regeerde. In 1094 schonk Pedro Sanchez, de zoon van de graaf die de kerk liet restaureren, verf en was voor de wandschilderingen. Rond die tijd kan de inscriptie gemaakt zijn (Canellas-Lopez 1971, p 165).

17. Een kleine inscriptie in het klooster van Sant Cugat del Vallès te Barcelona, waarschijnlijk uit het einde van de twaalfde eeuw, geeft ook de naam van de beeldhouwer: Arnau Cadell. Op een kapiteel ernaast is een beeldhouwer afgebeeld die hem kan zijn. (Bofill i Fransi 1994).

HEC EST PORTA D[OMI]NI UNDE INGRESUNTUR FIDELES IN DOMUM D[OMI]NI QUE EST ECCLIESIA IN
HONORE S[AN]C[T]E MARIE FUNDATA IUSSU SANTIONI COMITIS EST FABRICATA UNA CU[M] SUA CONIUGE
N[OMI]NE URRACCA IN ERA T CENTESIMA XA EST EXPLICITA REGNANTE REGE SANCIO RADIMIRIZ IN
ARAGONE QUI POSUIT PRO SUA ANIMA IN HONORE S[AN]C[T]E MARIE VILLA N[OMI]NE LARROSA UT DET
EI D[OMI]N[U]S REQUIEM AM AMEN

FOTO'S: DE AUTEUR

5.6 De signatuur van Wiligelmo (58)

Wiligelmo was een van de grote beeldhouwers van de romaanse periode, met eigen werk aan de dom van Modena, en met sculpturen uit zijn werkplaats in Cremona, Piacenza en de abdijen van San Benedetto Polirone en Nonantola (Verzar 1992, p 123). Zijn naam staat op de voorgevel van de dom, als blijk van het aanzien dat kunstenaars in Noord-Italië hadden verworven. Hieraan droegen onder andere bij de groei van de steden in Noord-Italië en het toegenomen zelfbewustzijn van zowel de stadsbewoners als de romaanse kunstenaars (Verzar 1992, pp 121-8, Den Hartog 2003, p 28).

De drie regels onderaan, INTER SCULTORES QUANTO SIS DIGNUS ONORE CLARET SCULTURA NU[N]C WILIGELME TUA, luiden vertaald: Dat jij grote eer waardig bent onder de beeldhouwers maakt jouw sculptuur nu duidelijk Wiligelmo (Den Hartog 2003, p 28). Deze tekst werd gehakt met kleinere letters dan die in de regels erboven en wekt de indruk dat er eigenlijk geen plaats voor was of dat het om een inschattingsfout van de maker zou gaan (Cassanelli 1996, p 147), zo goed als zeker Wiligelmo zelf (Dietl 2009, p 215). Waarschijnlijk schreef Wiligelmo de tekst niet zelf, maar de lettervormen van zijn lofprijzing komen overeen met die in zijn verdere werk. Waarschijnlijk was deze ruimte aanvankelijk voor een andere tekst bestemd (Dietl 2009, p 214). De hoofdtypekt meldt dat in 1099 (1100 min 1) de dom werd gefundeerd. De inscriptie is waarschijnlijk na 1106 gemaakt (Dietl 2009, p 1058).

Voor een romaanse inscriptie is deze rustig. De A's zijn van boven puntig en de O is boven en onder spits. Tweemaal komt de unciale Q voor (lijkend op een gespiegelde P) en elke R heeft een ver uitgestoken been. Het opvallendst is de opgerolde G met een ver naar rechts overhangende bovenkant. Deze lettervorm komt ook voor in sculptuur uit de werkplaats van Wiligelmo, bijvoorbeeld in Cremona en Piacenza (Gandolfo 2008, pp 103, 109). Deze G werd niet alleen door Wiligelmo en zijn assistenten toegepast, maar onder anderen ook door de beeldhouwer Gofridus in Chauvigny (West-Frankrijk) in het tweede kwart van de twaalfde eeuw (Gaborit 2010, p 34). Het is niet bekend hoe deze lettervorm zo'n vijftig tot vijfenzeventig jaar later in West-Frankrijk kon verschijnen. Voorbeelden in manuscripten hadden er mogelijk mee te maken, of misschien is Gofridus ooit in Modena geweest.

DU[M] GEMINI CANER CURSU[M] CONSENDIT OVANTES IDIBUS IN QUINTIS IUNII SUP T[EM]P[O]R[E]
MENSIS MILLE DEI CARNIS MONOS CENTU[M] MINUS ANNIS ISTA DOMUS CLARI FUNDATUR GEMINIANI
INTER SCULTORES QUANTO SIS DIGNUS ONORE CLARET SCULTURA NU[N]C WILIGELME TUA

FOTO: FRANCO COSIMO PANINI EDITORE

a

b

5.7 Het doopvont te Luik (59 a, b, c)

Dit schitterende werkstuk, dat in de Sint-Bartholomeuskerk te Luik staat, is lange tijd toegeschreven aan Reinier van Huy, een kunstenaar uit het Maasland waarover nagenoeg niets bekend is. Het zou door hem tussen 1107 en 1118 vervaardigd zijn. Volgens een recente en omstreden theorie zou het vont in Rome rond 1000 gemaakt zijn, door Byzantijnse en Romeinse handwerkslieden. Het zou later door de Salische keizer Hendrik IV of Hendrik V geroofd en naar Luik gebracht zijn (Bayer 2006, p 99).

De letters werden in het brons meegegoten en na het gieten met een graveerinstrument bijgewerkt (Bayer 2006, p 86). De lettervormen zijn gemiddeld breed, zeker de T, en er doen weinig varianten mee. De verticale en horizontale rechte delen van de letters lopen naar de uiteinden toe wijd uit, de schreven zijn lang en scherp en het verschil tussen de dikke en de dunne delen is groot. Verder zijn de lettervormen duidelijk romaans, met onder andere de vlakke bovenkant van de A, de unciale E, de opgerolde G en het golvende been van de R. De letters en de sculptuur sluiten mooi op elkaar aan door de wijze waarop de teksten als het ware tussen de scènes zijn gestrooid. Overigens staan op de randen van het vont de teksten gedisciplineerd in rijen.

Deze letters sluiten met hun detaillering niet zozeer aan op de traditie van de letters die in steen zijn gehakt (zie paragraaf 6.8), maar passen bij de lettervormen in en op andere materialen, zoals email en brons, en in manuscripten. Hierin waren de boven beschreven kenmerken eerder zichtbaar dan in inscripties in steen. Op grond van de lettervormen is een datering aan het begin van de twaalfde eeuw waarschijnlijker dan 1000 als datum waarop zij zijn gemaakt (Bayer 2006, p 97).

FOTO'S: DE AUTEUR

c

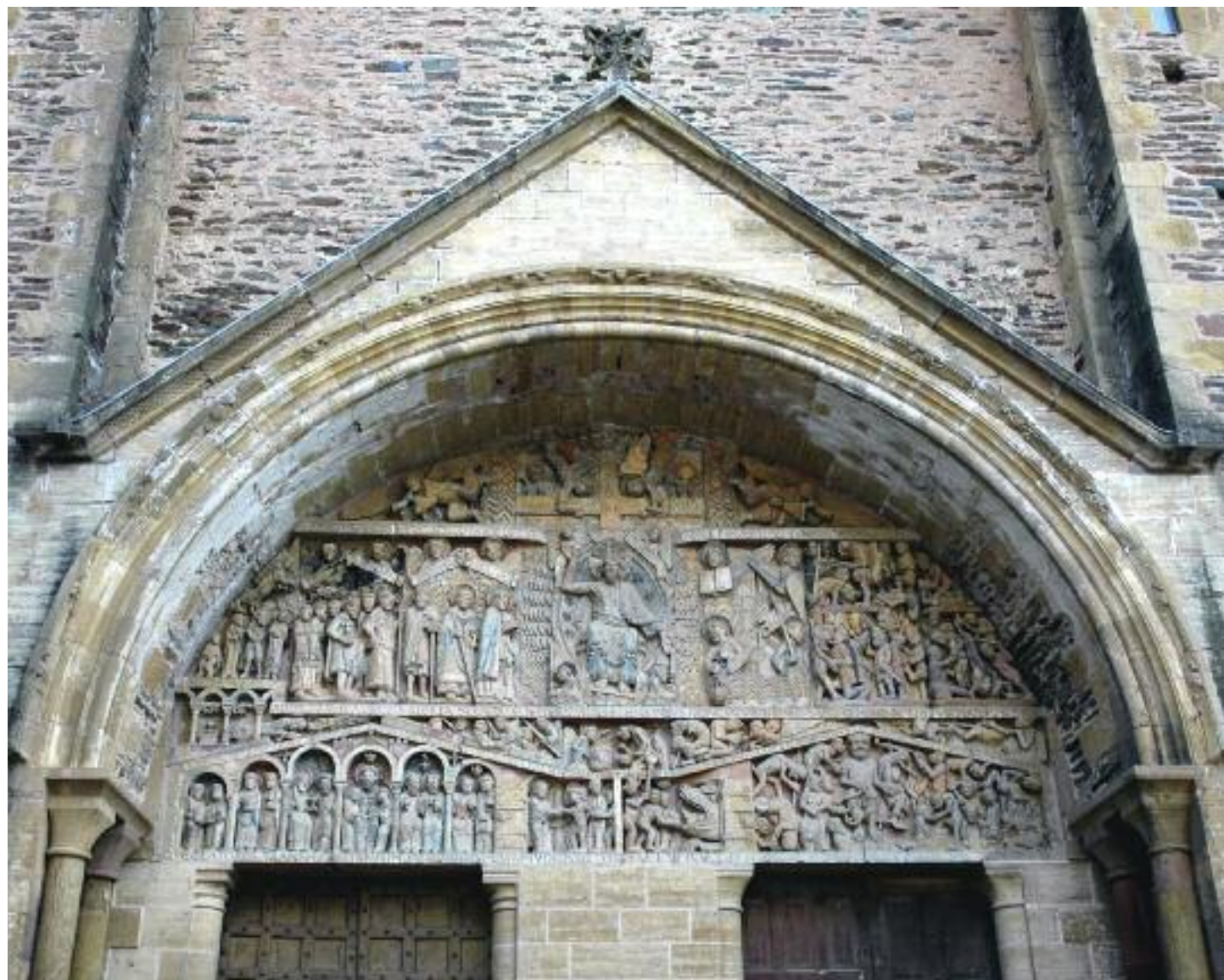
5.8 Het reliëf met twee vrouwen in Toulouse (60)

De vrijmoedige romaanse omgang met letters en teksten spreekt ook uit dit reliëf met twee vrouwen, de een met een leeuwenjong en de ander met een lam in de armen, in het Musée des Augustins te Toulouse. Dit reliëf is uit ongeveer 1120 en bevond zich ooit in de basiliek van Saint-Sernin (Berne 1999, p 72). Bovenaan staat: SIGNU[M] LEONIS, SIGNU[M] ARIETIS, en tussen beide vrouwen en onder hen: HOC FUIT FACTUM T TEMPORE IULII CESARIS. De letters werden rondom en tussen de vrouwen verstrooid, waarbij de S rechts-onder werd gespiegeld en boven TEMPORE een T werd geplaatst. Er is verondersteld dat deze T voor Tolosæ zou staan, of een vergissing van de beeldhouwer is en een I met een horizontale balk erboven had moeten zijn, voor IN (Berne 1999, p 72). De gespiegelde S rechtsonder zou ook een vergissing zijn, maar zou gespiegeld kunnen zijn vanwege symmetrie met de linker S. Verder zijn er veel van de bekende romaanse varianten.

De betekenis van dit reliëf is onduidelijk. Het kan een kopie zijn van een vroegere sculptuur of de weergave van een oude legende uit de tijd van Julius Caesar. Tegenwoordig wordt aangenomen dat het onder andere gaat om tekens van de romaanse dierenriem, het lam als voorbode van de lente en het leeuwte van de herfst. Beide dieren representeren ook Christus. Meer is er niet met zekerheid te verklaren (Berne 1999, p 72).

SIGNU[M] LEONIS SIGNU[M] ARIETIS HOC FUIT FACTUM T TEMPORE IULII CESARIS

FOTO: MUSÉE DES AUGUSTINS

a

5.9 Het timpaan in Conques (61 a, b)

In het timpaan van de Sainte-Foi, de pelgrimskerk te Conques in het midden van Zuid-Frankrijk, werden de inscripties op monumentale wijze verwerkt op stroken tussen de sculpturen. Het timpaan toont sporen van kleurrijke beschilderingen. Als datering is de periode tussen 1125 en 1130 algemeen aanvaard (Salvini 1969, p 327).

De letters zijn volbloed romaans. De A is vlak van boven en komt met rechte en geknikte dwarsbalken voor, de ronde en hoekige C en E zijn er, evenals de ons bekende en de unciale D. Naast de opgerolde ronde G komt hiervan ook de hoekige versie voor, net als in Pisa (26 a, b), en de H heeft een kleine boog midden in de dwarsbalk. De M, met korte diagonalen, heeft hier zowel rechte als schuine zijden en de O's zijn boven en onder spits. Ook de unciaalachtige M en Q komen voor evenals de ons bekende kapitale Q. De R heeft een golvend been, de S leunt meest naar links en de T is breed. Er zijn enkele ligaturen, maar geen kleine genestelde letters. Deze lettervormen komen dicht in de buurt van de vroegere op de tombe van Bernward (53) en van latere voorbeelden uit Cluny (78), en illustreren de verspreiding van de romaanse lettervormen in Europa en de bestendigheid ervan gedurende tweehonderd jaar.

[CA]STI PACIFICI MITES PIETATIS AMICI [...]
O PECCATOIRES TRANSMUT[ETIS NISI MORES]

FOTO'S: DE AUTEUR

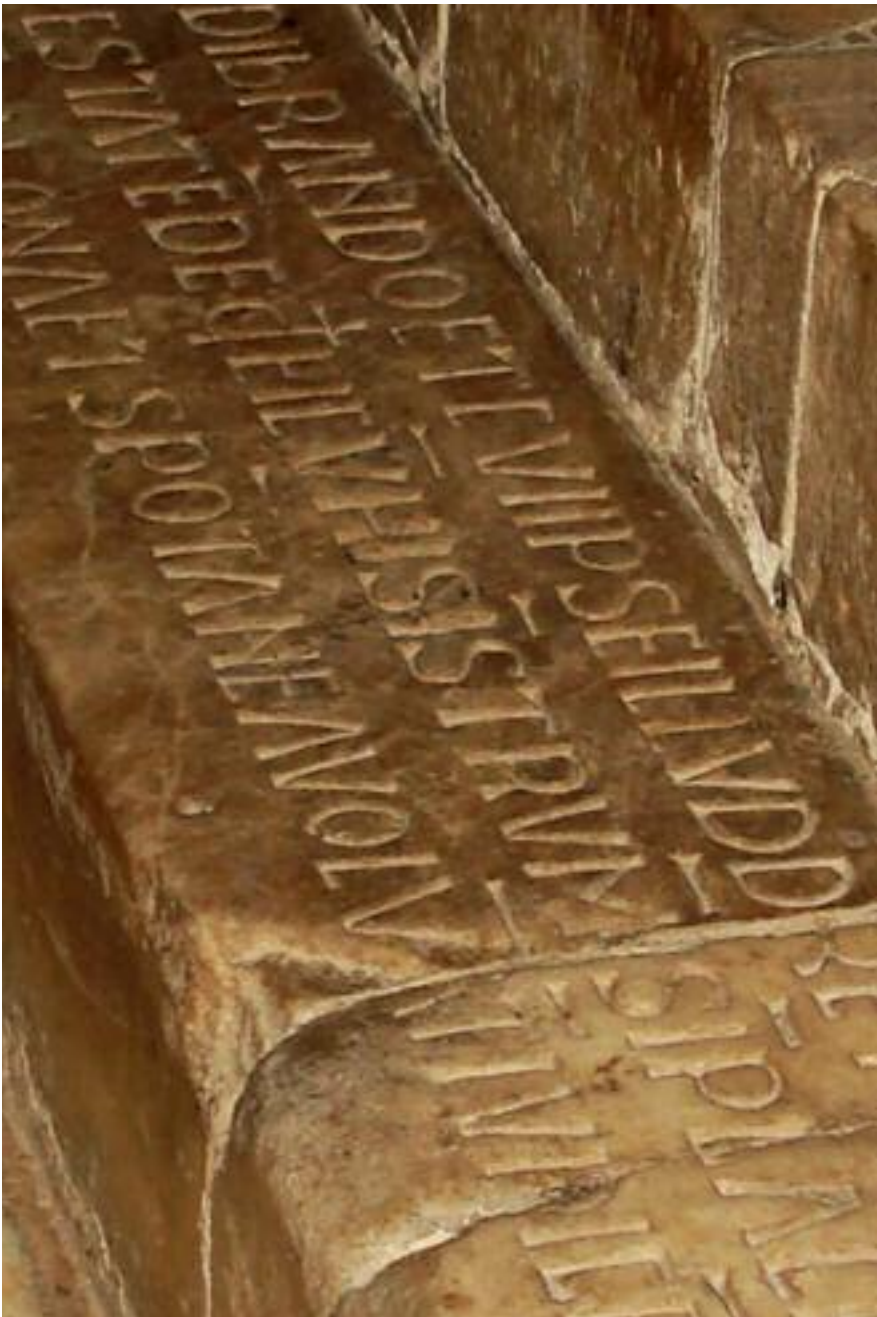
b

a

b

5.10 De charta lapidaria in de abdijkerk van Sant'Antimo (62 a, b, c)

In 1118 liet graaf Bernardo zijn bezit na aan de abdij van Sant'Antimo, bij Montalcino in Zuid-Toscane. Dit werd vastgelegd in de *charta lapidaria*, gehakt in de trap naar het altaar, en met deze schenking werd de bouw van de kerk gefinancierd (Moretti 1996, p 95). Aangezien met de bouw van de kerk in 1118 werd begonnen is deze inscriptie waarschijnlijk uit het midden van de twaalfde eeuw (Moretti 1996, p 98).

De letters hebben weinig verschil tussen dik en dun. De A heeft geen dwarsbalk, de B is afgeleid van een unciaal of van een minuskel, en ook de D kan een minuskel als oorsprong hebben. De C is uitsluitend hoekig, de unciale E ontbreekt en de G is opgerold. De L is smal, de M is breed en staat soms wijdbeens, en er is een enkele M op basis van een unciaal. Van de N zijn er twee versies, met een lange en een korte diagonaal. De O is boven en onder licht gepunt, de Q is afgeleid van een unciaal, de R heeft boven een grote boog en onder een kort en enkel gebogen been en de S is breed. Er zijn enkele genestelde letters.

Deze inscriptie wijkt, net als die te Waha (54) en in Iguácel (57), enigszins af van het spoor dat onder meer door de letters te Hildesheim (53), Conques (61) en Cluny (78) wordt gevormd. Toch passen ook deze lettervormen bij de romaanse benadering; de levendigheid en de diversiteit van de romaanse kapitalen worden erdoor onderstreept.

c

a

5.11 De graftombe van Gundrada (63 a, b)

In de kerk van Saint John te Lewes, in Zuid-Engeland, ligt de grafzerk van Gundrada. Zij was de vrouw van William van Warenne, een strijdmakker van Willem de Veroveraar. De zerk is van zwarte steen, geïmporteerd uit Doornik, en de inscriptie werd waarschijnlijk opgezet en uitgevoerd door een Engelse geestelijke of een inheemse maker (Zarnecki 1984, p 146), niet door een Normandiër. Dat kan de insulaire of Iers-Schotse vorm van de N met de gebogen diagonaal verklaren. Verder zijn er de gebruikelijke romaanse lettervormen, zoals de A met de vlakke bovenkant, de opgerolde G en de R met gegolfd been. Er is ook een K zoals in de inscriptie te Waha.

Er zijn in Engeland weinig romaanse inscripties bewaard gebleven, waarschijnlijk door de vernielingen als gevolg van de *dissolution of the monastries* tijdens de regering van Hendrik VIII en later door het vandalisme van de Puriteinen. William van Warenne had te Lewes een klooster gesticht, en Gundrada en hij werden daar in een nieuwe kapittelzaal herbegraven, kort voor de wijding in 1147 (Zarnecki 1986, p 167). Dat maakt een datering rond 1145 aannemelijk (Zarnecki 1984, p 181).

b

BEELD LINKS UIT: ZARNECKI 1984

FOTO DETAIL: DE AUTEUR

a

b

c

5.12 Een inscriptie aan de basiliek van Santa Maria Maggiore (64 a, b, c, d)

Kort voor of in 1575 liet paus Gregorius XIII een romaans portiek van de basiliek van Santa Maria Maggiore te Rome afbreken wegens bouwvalligheid. Ook liet hij de rechtstreekse verbindingsweg tussen de basilieken van San Giovanni in Laterano en van Santa Maria Maggiore aanleggen, de Via Merulana. De inscriptie die deze feiten memoreert werd ingemetseld, samen met de inscriptie van het verdwenen portiek, in de buitenmuur van de basiliek van Santa Maria Maggiore.

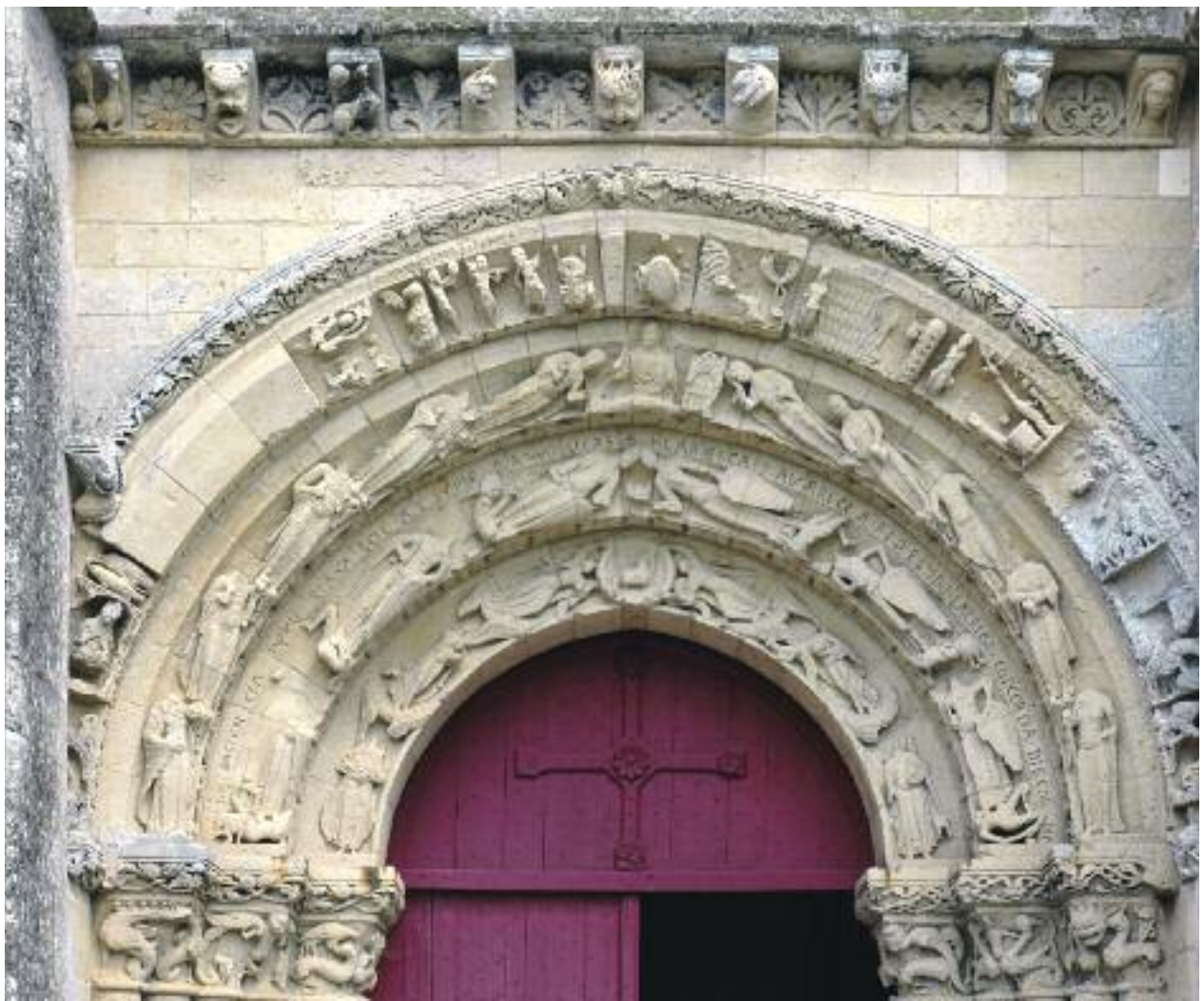
De onderste twee stroken zijn van rond 1575. Aan het begin van de bovenste strook staat Eugenius III vermeld, paus van 1145 tot 1153. Het romaanse deel van de inscriptie, in de twee bovenste stroken, werd waarschijnlijk in die periode gemaakt. De tekst in dit deel wordt naar het einde van de tweede strook steeds complexer van vorm. In de bovenste strook en aan het begin van de tweede zijn de kapitalen breed en normaal gespatieerd, terwijl in het laatste deel de letters smaller zijn, dichter op elkaar staan en genesteld en samengetrokken zijn. Zou het kunnen dat er twee makers aan gewerkt hebben? De S maakt het met sterke persoonlijke kenmerken aannemelijk dat er één maker in het spel was (c). Het diagonale middendeel van de S ligt bij alle exemplaren hoog, zodat de opening onder beduidend groter is dan die boven. En de bogen van de S zijn boven en onder vlak, zowel in de bovenste strook tekst als in de tweede. Deze inscriptie is een prachtige illustratie van de vrijheden die de romaanse makers namen met de letters en de spaties ertussen. Het heeft er veel van weg dat degene die de tekst heeft opgezet zich halverwege realiseerde dat de tekst ingedikt moest worden, wilde die er nog inpassen. Van een enkele M en N raken diagonalen en verticalen elkaar nauwelijks, zoals bij de M van MATER (b). Er zijn geen hoekige versies van ronde letters. In BENIGNUS lijkt de opgerolde G op een E (d).

TERTIUS EUGENIUS ROMANUS P[A]P[A] BENIGNU[S] OPTULIT HOC MUNUS VIRGO MARIA TIBI QUE MATER
CHRI[STI] FIERI MERITO MERUISTI SALVA PERPETUA VIRGINITATE TIBI ES VIA VITA SALUS TOTIUS GL[ORI]A
MUNDI DA VENIA[M] CULPIS VIRGINITATIS HONOR

d

FOTO'S: DE AUTEUR

a

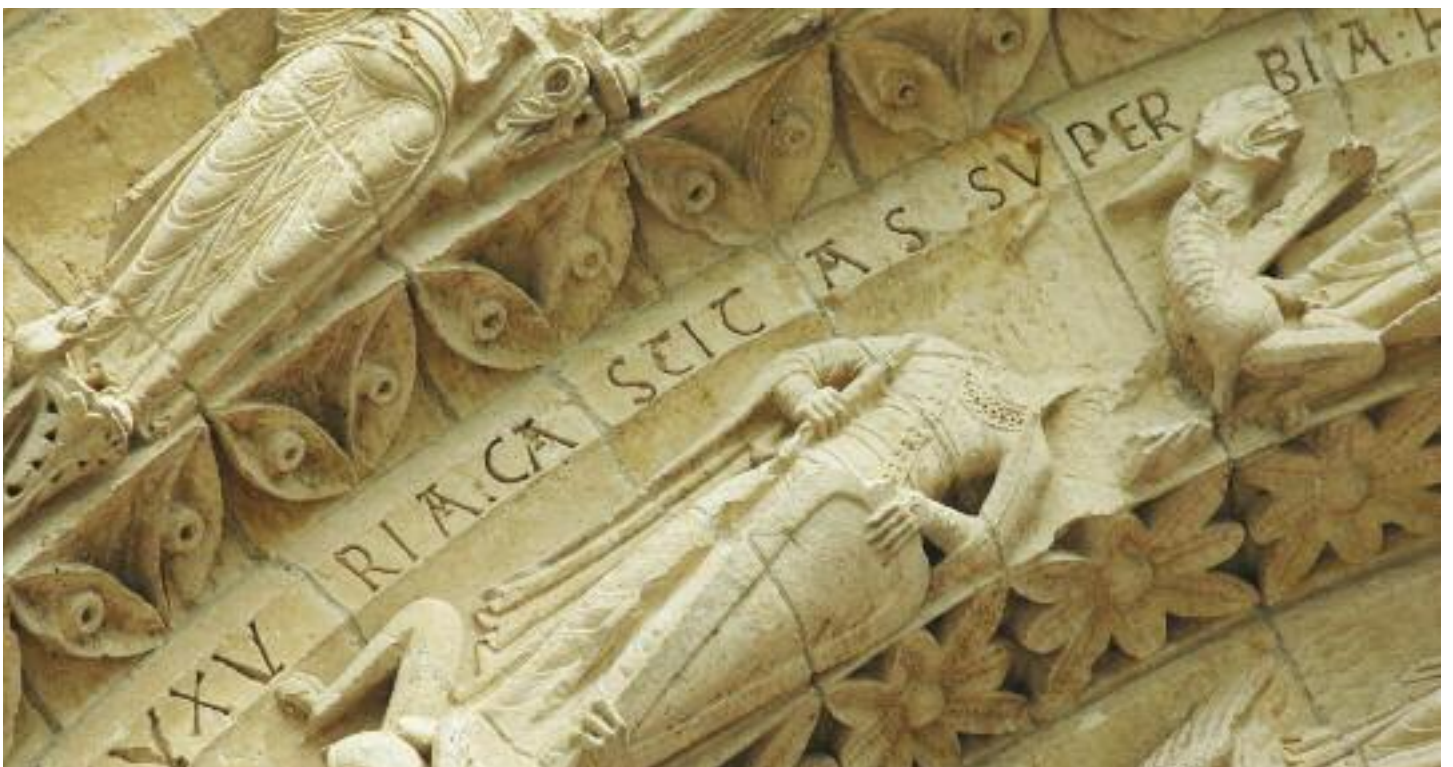
5.13 De tekst aan de westzijde van de kerk te Aulnay (65 a, b)

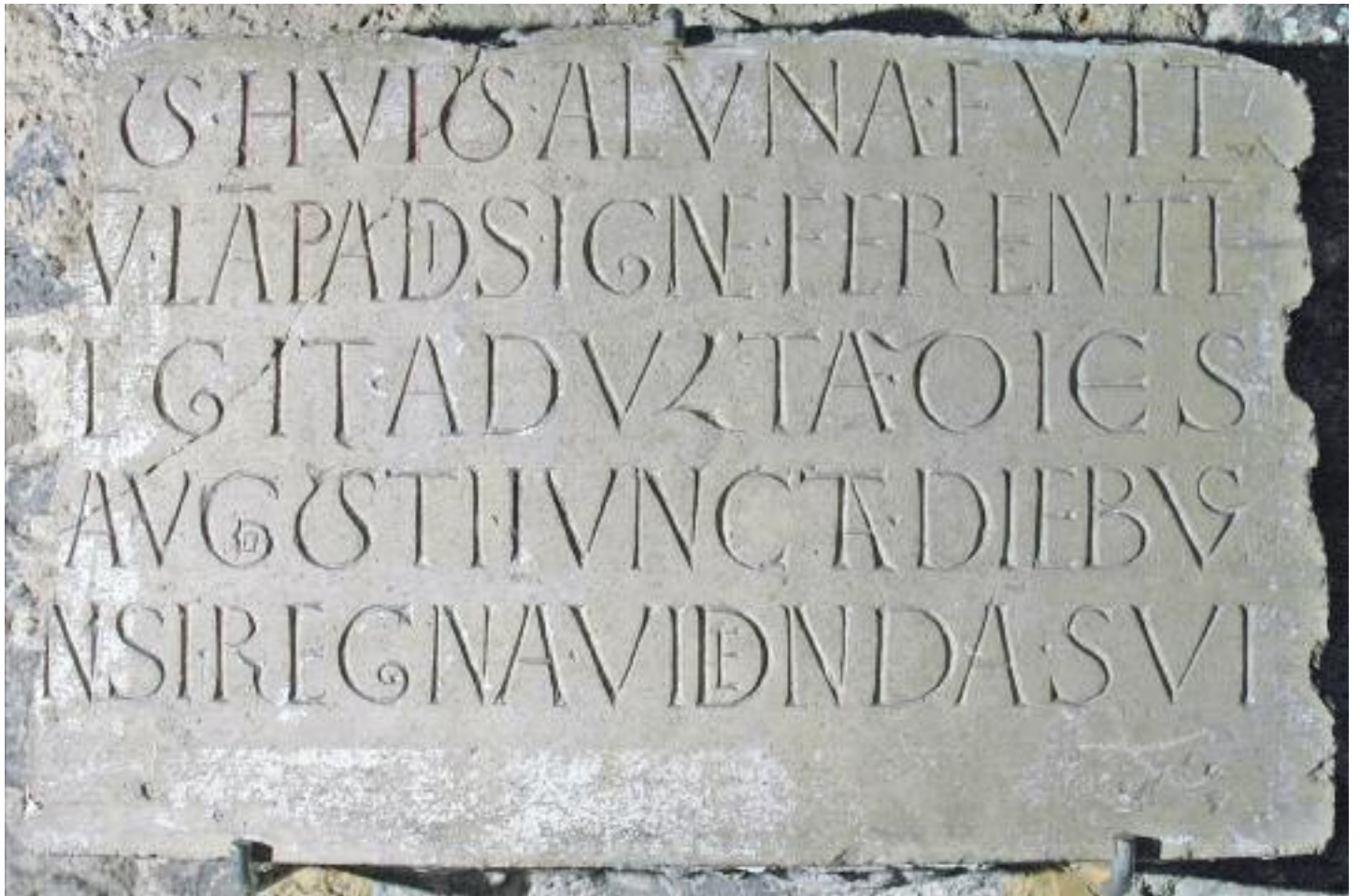
De letters boven de westelijke ingang van de Saint-Pierre-kerk te Aulnay, in West-Frankrijk, waren waarschijnlijk met brons gevuld. De groeven zijn niet v-vormig maar hebben rechte zijden en vlakke bodems. Beschadigingen aan de randen van de letters doen vermoeden dat het metaal ruw werd verwijderd, misschien met een breekijzer.

De sculpturen tonen ondeugden en deugden, zoals drift en geduld (IRA PACIENCIA) of hoogmoed en nederigheid (SUPERBIA HUMILITAS). Bovenaan staan enkele namen van sterrenbeelden en maanden met ondiep gehakte letters. De lettervormen volgen de gangbare romaanse aanpak met een A met een dwarsbalk erop en een geknikte dwarsbalk in het midden, en een A zonder middelste dwarsbalk aan het einde van PACIENCIA. Van de unciaalachtigen zijn er de H en de M, er is de T met de gebogen onderzijde, een grote n in CONCORDIA en het been van de R is enkel gebogen. De S helt naar links in HUMILITAS, naar rechts in LARGITAS en staat rechtop in SUPERBIA. Bij de ondiepe letters is er de opgerolde G en een U die is afgeleid van een unciaal.

Het portaal werd misschien rond 1130 gemaakt (Stalley 1999, p 205), hoewel ook het midden van de twaalfde eeuw is genoemd (Favreau 1977, p 79).

b

a

CLARA SUI MERITIS ET NOBILITATE PARENTUM
 ALVERATA DOM/US HUIUS ALUMNA FUIT
 HANC OLEUM RUTILAE C/U[M] LA[M]PADIS IGNE FERENTE[M]
 DUM VITAE PLENOS/ EGIT ADULTA DIES
 UNA BIS DENIS/ AUGUSTI IUNCTA DIEBUS
 TRANSTULIT AD SPO/NSI REGNA VIDENDA SUI

FOTO'S: DE AUTEUR

5.14 *Het Alverata-fragment* (66 a, b)

In het voorhof bij de Sankt Maria im Kapitol te Keulen is een deel van een gedenksteen aan de muur verankerd. De lettervormen hierin zijn bijzonder omdat het contrast tussen de dikke en de dunne delen groter is dan in het merendeel van de romaanse inscripties. Waarschijnlijk was dit een persoonlijke voorkeur van de maker, van degene die de letters vooraf op de steen heeft getekend of geschilderd, of van de opdrachtgever. Het zijn elegante letters met enkele bijzondere varianten, zoals de zwierige L in het midden van het fragment, een vorm die ook is te zien in de inscriptie te Luik uit ongeveer 1170.¹⁸ Even rechts daarvan staat een unciale D, en rechts schuin daaronder een B met twee bogen die elkaar in het midden niet raken. Links staat driemaal een spiraalvormige G waarvan bij de middelste de ronde spiraal overgaat in een hoekige en het lijkt of de maker niet kon stoppen met draaien en hakken. De tweede regel van onderen toont twee verschillende US-ligaturen en linksonder staat een R met een geknikt been. Hoekige versies van ronde letters zijn er niet.

De complete tekst werd in 1645 gepubliceerd (Gelenius 1645, iv, p 617). In het deel dat nu ontbreekt werd Alverata genoemd, waarschijnlijk een non in een klooster op het vroegere Romeinse capitol te Keulen, die twintig dagen na haar intrede stierf. Meer is er over haar niet bekend. Deze inscriptie is lastig te dateren. Er is geen spoor van de naderende gotiek te ontdekken, maar de bijzondere L in ADULTA en enkele andere siervormen, zoals de unciale D rechts en de R linksonder, wijzen op de twaalfde eeuw en eerder op de tweede helft dan de eerste.

De naam van de jonge vrouw, Alverata, is gekozen als de naam voor het eenentwintigste-eeuwse letterontwerp. Bijzonder is aan deze naam dat die in veel talen vrijwel gelijk wordt uitgesproken.

18. Op het timpaan *'dit du Mystère d'Apollon'* in het Museum Grand Curtius te Luik is zo'n L te zien.

Dat kunstwerk is gedateerd op ca. 1170 (Gaier 2009, p 65).

b

a

ABBAS QUEREBAT PAULU[M] FAUNU[S]Q[UE] DOCEB[AT]

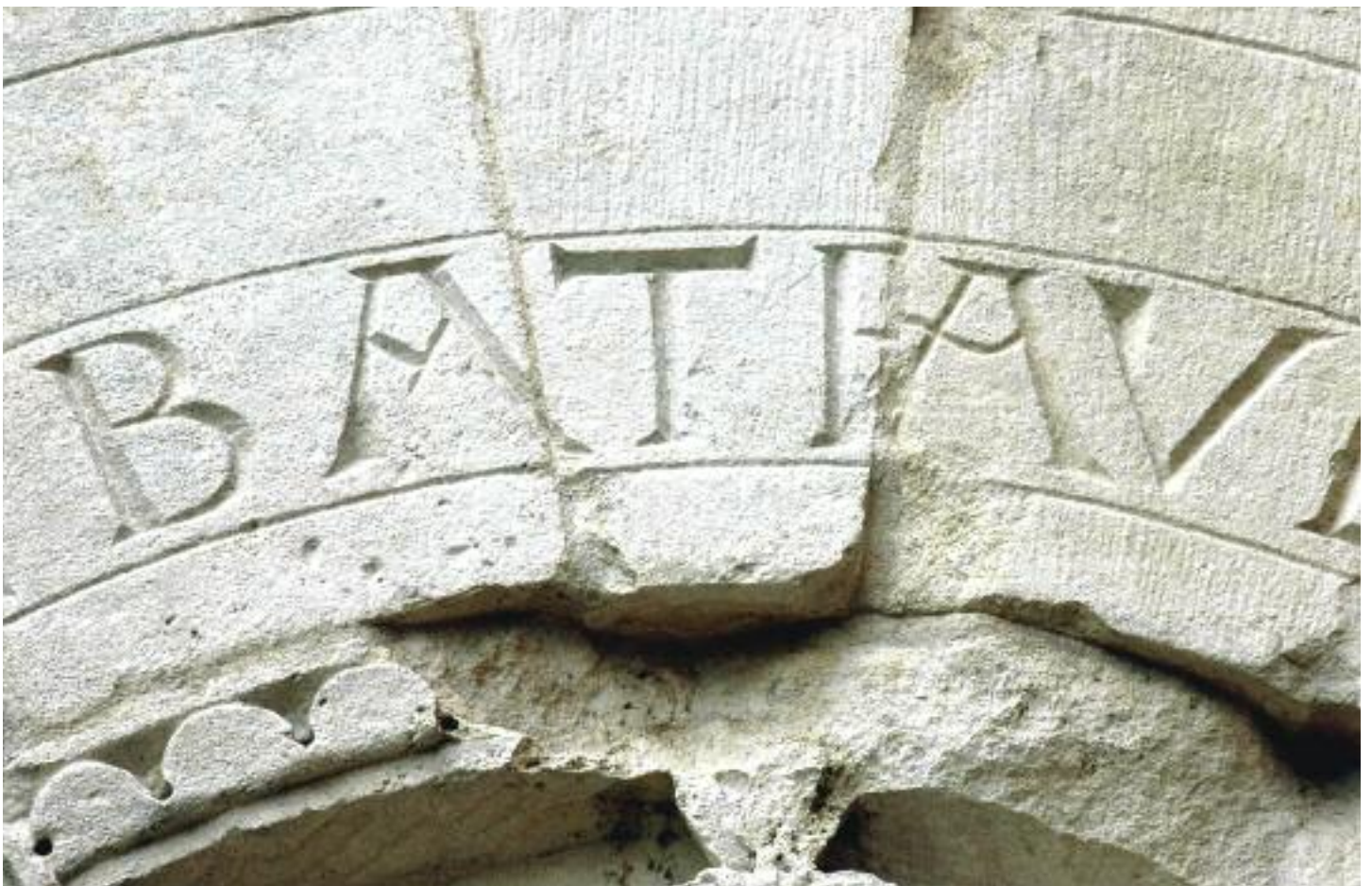
FOTO'S: DE AUTEUR

5.15 *Het timpaan aan de zuidzijde van de kerk te Saint-Paul-de-Varax (67 a, b)*

In Saint-Paul-de-Varax, een kleine plaats ten noordoosten van Lyon, toont het zuidelijke timpaan de heilige Antonius die door een faun naar Paulus de Heremiet wordt geleid. Deze gebeurtenis is beschreven door de heilige Hiëronymus en het timpaan werd mogelijk in het midden van de twaalfde eeuw gemaakt (Favreau 1994, p 20).

De A heeft verschillende gdaates en rechts is een hoekige C te zien in DOCEB[AT]. De Q aan de linkerkant is bijzonder van vorm, met een kleine ronding en een lange rechte staart. Weer rechts staat een unciale Q en een N met een korte diagonaal. Ongebruikelijk zijn bij de A en de V de diagonalen die halverwege abrupt wijder worden. Dit zijn ongetwijfeld persoonlijke toevoegingen van de maker. Van de sluitsteen mist een deel en de P van PAVLU[M] werd gehalveerd. Misschien werd het timpaan ooit verplaatst en paste het niet meer, of werden de sculptuur en de boog met de tekst los van elkaar gemaakt en bleken die niet bij elkaar aan te sluiten. De A helemaal links kan volgen op DOCEB[AT] of kan het begin zijn van een onvoltooide tekst (Favreau 1994, p 20).

b

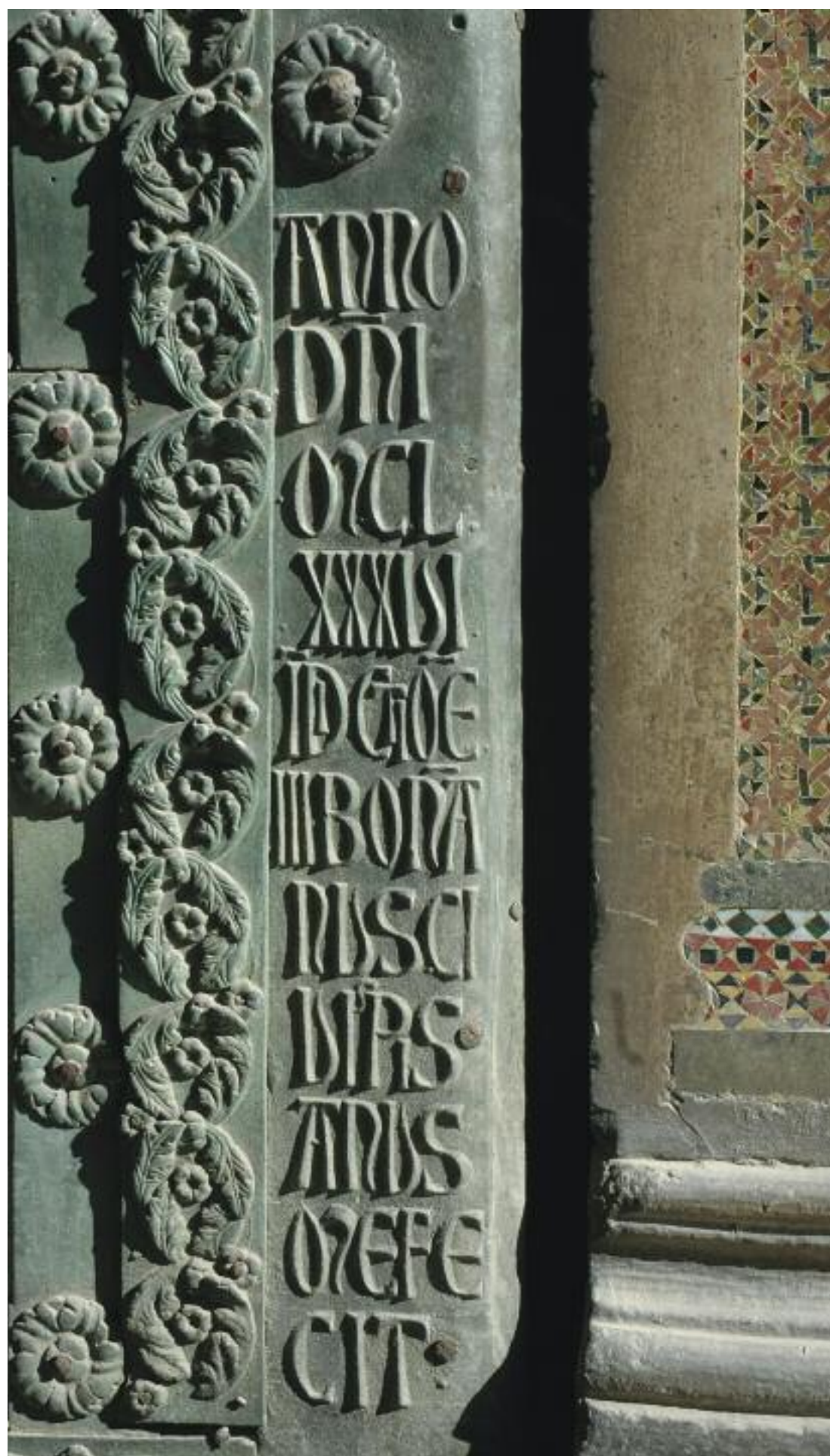

5.16 Een kapiteel in de Onze-Lieve-Vrouwebasiliek (68)

In de Onze-Lieve-Vrouwebasiliek te Maastricht zijn er van de kapitelen in de kooromgang twee met teksten erop. Deze kapitelen werden tussen 1150 en 1160 gemaakt (Den Hartog 2002, p 260) en tonen de gebruikelijke romaanse samenwerking tussen de ons bekende lettervormen en enkele unciaalachtigen. Hoewel er geen hoekige versies van ronde letters voorkomen, is de T met krul toch in die richting gestuurd. Enkele exemplaren hebben een hoekige krul – vergelijkbaar met de spiraalvormige G op het Alverata-fragment – die halverwege hoekig is gemaakt (66). Dergelijke oplossingen zijn zeldzaam en zijn waarschijnlijk persoonlijke bijdragen van de makers.

De voorstelling op dit kapiteel toont Abraham en een knecht die voedsel brengen aan drie mannen (Gen. 18: 5-8; Bosman 1990, p 72) met de tekst VENERATUR ET ORAT (Hij vereert en bidt). Abraham heeft in de drie mannen God herkend (Bosman 1990, p 73).

FOTO: DE AUTEUR

5.17 De bronzen deuren in het hoofdportaal van de kathedraal te Monreale (69)

Van de kunstenaar Bonanno Pisano zijn bronzen deuren bewaard gebleven in Pisa (Portale di San Ranieri) en in Monreale op Sicilië. De rechterdeur in Monreale is gesigneerd en meldt met smalle letters dat de deuren in 1186 zijn gemaakt. Merkwaardig is dat deze signatuur bij het sluiten van de deuren verdwijnt achter de rechter deurpost, wat doet denken aan het verdwijnen van de letters van Humbertus in Maastricht onder de deksel van de sarcofaag.

Terwijl gehakte letters meestal uit verdiepte v-vormige groeven bestaan, is hier het omgekeerde te zien. De letters hadden in de gietvorm de verdiepte v-vorm en steken nu uit boven de ondergrond. Dit effect, de sterke versmalling van de letters en hun zwierigheid tonen de hand van Bonanno Pisano. Naast deze persoonlijke kenmerken hebben de letters ook de bekende romaanse trekken: de A heeft een horizontale balk van boven, de E en M zijn afgeleid van uncialen, de n is de tot kapitaal gemaakte minuskel en de unciaalachtige U is gespiegeld. Op de deuren staan verder soortgelijke maar bredere kapitalen, zoals ook in Pisa.

ANNO D[OMI]NI MCL XXXVI I[N] DICTIO[N]E III BONA[N]NUS CIVI[S] PISANUS ME FECIT

FOTO: DE AUTEUR

70 Detail van de wijdingsinscriptie van 1119 in de Sankt Georgkerk te Prüfening, bij Regensburg. FOTO: DE AUTEUR

a

b

boven: 71 a Deel van de aanvang van Kronieken in de *Grande Bible de Clairvaux*, uit het midden van de twaalfde eeuw.

FOTO: ZODIAQUE

Onder: 71 b Detail van het doopvont in de dom van Osnabrück, gemaakt rond 1226.

UIT: BÄNSCH 1985